

Канонічно-історична оцінка практики «місячних судів» Київської митрополії на основі грамот Вселенського патріарха

протоієрей Володимир Вакін
<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-57>

Знайдені історичні пам'ятки про надзвичайно цікаву та оригінальну практику «місячних судів», що існували ще до розділення Київської митрополії в 1448 році на Київську та Московську. На основі джерел, що дійшли до нашого часу, отримуємо свідчення про «місячні суди» як право Київського митрополита через три роки на четвертий приїжджати до Новгороду особисто чи через делегованих духовних осіб та розглядати судові справи протягом одного місяця. Беручи до уваги той факт, що дана практика притаманна виключно нашій митрополії як власна канонічна традиція і більше ніде в історії Помісних Церков не зустрічаються подібні судові прецеденти, предметом суперечок серед науковців та полем канонічного дослідження є цілий ряд запитань. По-перше, що собою представляв «місячний суд». Це був апеляційний суд другої інстанції для незадоволених рішенням суду власного архієпископа чи повноцінний розгляд широкого кола питань як суто церковного характеру, так і суміжного із цивільними позовами, що тогочасним княжим законом було віднесено до компетенції духовної влади церковного суду. По-друге, причини зародження даної практики та питання її поширення на всю територіальну юрисдикцію Київської митрополії. По-третє, канонічна оцінка створеної на теренах нашої митрополії судової практики з точки зору зводу канонічного права та традицій Православної Церкви.

Враховуючи той факт, що церковна судова влада є невід'ємним елементом означення та еkleзіологічним вираженням природи вищої церковної влади, канонічно-історична оцінка практики «місячних судів» дає змогу окреслити компетенцію Київського митрополита щодо підлеглої йому єпархії, до того ж там, де правлячий архієрей мав титул архієпископа та певні особливі привілеї у вигляді носіння білого клобуку та єпископських риз із зображеними хрестами. Свою цілісність та завершеність дане дослідження отримує через те, що відомості про зазначену практику «місячних судів» черпає безпосередньо із збережених до наших днів грамот Вселенського патріарха Антонія, до якого неодноразово звертався за заступництвом та вироком найвищої судової інстанції Київський

митрополит Кипріан через своє протистояння із Новгородською єпархією. Звідси ми отримуємо повноту картини місця Вселенського патріарха в структурі ієрархії вищого управління київської митрополії.

Ключові слова: місячні суди, канонічне право, церковний суд, грамоти Вселенського патріарха, Київський митрополит Кипріан, Новгородська єпархія, вища церковна влада, апеляція.

Постановка наукової проблеми. Історичні пам'ятки вказують на надзвичайно цікаву та оригінальну практику «місячних судів», які діяли ще до розділення Київської митрополії у 1448 році на Київську та Московську. На основі джерел, що дійшли до нашого часу, отримуємо свідчення про «місячні суди» як право Київського митрополита через три роки на четвертий приїжджати до Новгорода особисто чи через делегованих духовних осіб і розглядати судові справи протягом одного місяця. Беручи до уваги той факт, що дана практика притаманна виключно нашій митрополії як власна канонічна традиція і більше ніде в історії Помісних Церков не зустрічаються подібні судові прецеденти, предметом суперечок серед науковців та полем канонічного дослідження є цілий ряд запитань. По-перше, що собою представляв «місячний суд». Це був апеляційний суд другої інстанції для незадоволених рішенням суду власного архієпископа чи повноцінний розгляд широкого кола питань як суто церковного характеру, так і суміжного із цивільними позовами, що тогочасним княжим законом було віднесено до компетенції духовної влади церковного суду. По-друге, причини зародження даної практики та питання її поширення на всю територіальну юрисдикцію Київської митрополії. По-третє, канонічна оцінка створеної на теренах нашої митрополії судової практики з точки зору зводу канонічного права та традицій Православної Церкви.

Враховуючи той факт, що церковна судова влада є невід'ємним елементом означення та еклезіологічним вираженням природи вищої церковної влади, канонічно-історична оцінка практики «місячних судів» дає змогу окреслити компетенцію Київського митрополита щодо підлеглої йому єпархії, до того ж там, де правлячий архієрей мав титул архієпископа та певні особливі привілеї у вигляді носіння білого клобуку та єпископських риз із зображе-

ними хрестами. Свою цілісність та завершеність дане дослідження отримує через те, що відомості про зазначену практику «місячних судів» черпає безпосередньо із збережених до наших днів грамот Вселенського патріарха Антонія, до якого неодноразово звертався за заступництвом та вироком найвищої судової інстанції Київський митрополит Кипріан через своє протистояння із Новгородською єпархією. Завдяки цьому ми отримуємо повноту картини місця Вселенського патріарха в структурі ієрархії вищого управління Київської митрополії.

Аналіз джерел. Питання практики «місячних судів» у Київській митрополії надзвичайно цікаве з декількох наукових аспектів. У першу чергу, судова влада є одним із виразних чинників, що характеризує структурну систему вищої влади в церковному територіально-адміністративному окрузі, у нашому випадку – Київській митрополії. Також особливе зацікавлення викликає та обставина, що дана судова практика була характерна виключно для Київської митрополії та носила тимчасовий характер у відносно визначених хронологічних рамках. На жаль, ми не знаходимо прямих ґрунтовних спеціалізованих досліджень зазначеної проблематики. Згадки про «місячні суди» Київської митрополії опосередковано та здебільшого в історичному вимірі ми можемо зустріти в працях дореволюційних церковних авторів [3,5], україномовних працях початку ХХ століття [4,5], у більш новітній час – у закордонних виданнях [7,8].

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом для нашого дослідження є грамоти Вселенського патріарха Антонія про суперечки новгородців з Київським митрополитом Кипріаном щодо місячних судів. Справа полягала в тому, що після татарського періоду Київські митрополити через кожні три роки на четвертий їздили в Новгород для розгляду судових справ. Оскільки цей розгляд зазвичай тривав майже місяць, то й отримав назву «місячний суд». Але за правління митрополита Пімена в 1385 році новгородці, зібравшись на віче, постановили більше не давати митрополиту цього права і в підтвердження свого рішення всі урочисто цілували хрест та підписали відповідну присягу. Нам не відомий достеменний привід,

чому новгородці вирішили більше не триматися традиції «місячних судів». Подальші баталії протистояння новгородців уже з новим митрополитом Кипріаном зазначені в грамотах Вселенського патріарха Антонія. Зважаючи на ту особливість, що дана практика притаманна лише Київській митрополії і не існує чітких вказівок на предмет судового розгляду, на додачу не має подібним судових прецедентів і в житті інших Помісних Церквах, перш за все виникає питання, у чому саме полягала суть «місячних судів». Серед дореволюційних церковних дослідників митр. Макарія Булгакова та проф. Є. Голубинського думки з цього приводу кардинально розділилися. Перший вважав, що це всі справи з широким колом підсудності духовних осіб та всіх християн церковного та частково цивільного характеру, що були віддані тогочасними державними законами у відомство духовного суду¹. Проф. Голубинський притримувався судження, що це лише апеляційні розгляди для незадоволених судом власного архієрея. Остання думка видається більш правдоподібною та має на свій захист декілька аргументів. По-перше, Київський митрополит як першоієрарх митрополії мав на це канонічне право. Тільки він це робив не в себе в резиденції, а приїжджав на місце за графіком. В іншому випадку це було б порушенням самостійності влади правлячого архієрея і Вселенський патріарх точно б не написав у своїй грамоті:

«Не судитися перед митрополитом, не виявляти згідно з давнім звичаєм послуху, не підкорятися першому архієрею і не приймати від нього духовного суду – це і є те, у чому ви клялися, а не що інше»².

По-друге, якщо це були б не апеляції, а розгляд справ у першій інстанції, то рік через три – надто великий термін відкладання для розгляду справи по суті. То-третє, суміжним підтвердженням цього є прагнення новгородців до суду власного архієпископа долучити «два боярини и два житіихъ мужа»³, щоб судовий вирок мав колективне судження і не підлягав би подальшій апеляції.

¹ Булгаков Макарий, митр. История Русской Церкви. М., 1995. Т. 3. С. 222.

² Acta Patriarchatus Constantinopolitani. Vindobonae, 1862. P. 182.

³ Голубинский Е., проф. История Русской Церкви. М., 1900. Т. 2. С. 307.

Наступним є питанням про причини виникнення даної традиції та хронології її тривалості. На нашу думку, можна припустити дві взаємодоповнювальні обставини. Перша – надзвичайно великі адміністративно-територіальні межі тогочасних єпархій Київської митрополії, про це наголошують усі дослідники під час вивчення різних аспектів вираження церковного життя та устрою управління. По-друге, беручи до уваги те, що дана практика виникає після татаро-монгольського нашестя на Київ, можна припустити, що це може бути пов'язано із перенесенням місця перебування Київського першоієрарха. Оскільки апеляція передбачає, що потрібно звертатися до митрополита Київського, як предстоятеля митрополічного округу, а в самому Києві його не було. Відповідно, митрополити Київські за титулом, а з фактичним місцем перебування у Володимирі-на-Клязьмі чи Москві могли самі ініціювати свої приїзди до єпархій для уникнення непорозумінь із найменуванням титулу та справжніх реалій. Щодо хронології існування вищезазначеної традиції, то домінуючою є думка про зародження даної практики після нашестя татаро-монгол. Щодо верхньої межі хронологічної рамки, то саме протистояння новгородців з Київським митрополитом швидше за все і поклало кінець існуванню «місячних судів», принаймні до сьогодення не виявлено жодних нових джерел та історичних свідчень, які давали б відомості про продовження такої практики.

Не менш цікавим є запитання, чи практика «місячних судів» Київських митрополитів стосувалася лише Новгородської єпархії, чи була поширена на всю канонічну територію Київського святого? З одного боку немає жодних згадок про візити з «місячним судом» Київських митрополитів на терени інших єпархій ввіреної їм митрополії, проте виникає логічне твердження: якщо дана практика стосувалася виключно новгородців, то чому серед чисельних заяв до самого митрополита Київського Кипріяна та Вселенського патріарха Антонія із Синодом вони не наводили даний факт, як причину відмови підкорятися «місячному суду» у справі нерівного до них ставлення в порівнянні із іншими єпархіями та традиції, що не властива для нашої митрополії. Та й важко пояснити, чому саме сто-

совно тільки однієї Новгородської єпархії Київський митрополит засвоїв собі таке право. І якби не конфлікт новгородців із Київським митрополитом, що дійшов аж до Константинополя, то можливо ми не мали б і тих свідчень та згадок, якими оперуємо сьогодні. Також суттєвим доказом імовірності всезагального масштабу поширення даної практики є згадки про візити самого Новгородського архієпископа до Пскова, де перебували його намісники, для звершення тих самих «місячних судів»⁴.

Окремо стоїть питання, чому новгородці відмовилися підкорятися «місячному суду» Київського митрополита. На жаль, ані в літописних згадках, а ні в самих грамотах Вселенського патріарха немає чітких вказівок на причини чи мотивації прийняття рішення припинити те, що до того виконували, та ще й зробити це в такій категоричній формі. Проф. Голубинський виводить цілу теорію про боротьбу новгородців за церковну особливість та самостійність, помножену на політичну кон'юнктуру того часу. Отже, титул архієпископа для правлячого архієпископа Новгородської єпархії, архієрейські ризи із хрестами в архієпископа Василя, славнозвісна легенда про білого клобука, відмова підкорятися «місячному суду» Київського митрополита стають в один логічний ряд за своїм змістовим навантаженням⁵.

Заключне, але надзвичайно важливе питання, що розкриває повноту картини в структурі ієрархії вищого управління Київською митрополією є місце Вселенського патріарха. Коли митрополит Кипріан вступив у свої повноваження митрополита Київського, будучи ще в Константинополі, він випросив у Константинопольського патріарха Антонія першу грамоту до Новгородської єпархії із закликом проявити канонічний послух Київському митрополиту. У таких діях Київського митрополита ми бачимо чітке церковне усвідомлення та визнання верховенства влади Константинопольського патріарха над Київською митрополією.

Коли митрополит Кипріан приїхав до Новгорода вже особисто, то його прийняли з усією повагою та урочистостями, що належить

⁴ Голубинский Е., проф. История Русской Церкви. М, 1900. Т. 2. С.310.

⁵ Голубинский Е., проф. История Русской Церкви. М, 1900. Т. 2. С. 308-309.

першоієрарху митрополії, проте, коли митр. Кипріан захотів реалізувати своє право на «місячний суд», то йому відповіли: «Ми цілували хрест, написали між собою присяжну грамоту і запечатали, щоб не являлись на суд до митрополита»⁶. Скільки митрополит не вмовляв та переконував їх дати йому звершити судові розгляди, як було при інших митрополитах, новгородці не погоджувались і стояли на своєму. Тоді святитель Кипріан, бачачи такий супротив до його духовної влади та явне нехтування новгородцями патріаршої грамоти, вдався до санкцій церковного покарання – наклав на весь Новгород відлучення та заборонив їм звершувати всі церковні служби. Але й застосування такої суворої міри на новгородців не подіяло: вони не тільки не дали митрополиту використати право на суд, але й не припинили звершувати священнодійства.

Наступним етапом протистояння новгородців з Київськими митрополитом було надсилання своїх делегацій до Константинополя. Делегацію від митр. Кипріана очолив Димитрій Афінейський. Коли патріарх дізнався про все, що сталося, він знову цілковито зайняв сторону митрополита і до новгородців написав нову, досить обширну грамоту з великою кількістю дослівно процитованих правил канонічного зводу Православної Церкви: необхідність дотримуватися канонічного послуху своєму митрополиту; непослух новгородців щодо його попередньої грамоти; законність накладеного митрополитом на них відлучення; сміливість новгородців звершувати богослужіння, будучи від забороною та пастирським закликом до покаяння та виправлення:

«Смирненість наша і Божественний священний Собор наш, турбуючись згідно із своїм обов'язком про християн всієї вселенної, не перестає писати і вчити всьому тому, що відноситься до миру і їхнього спасіння. . . Ваш вчинок дуже важливий і не випадковий: якщо ви насправді вчинили так, як ми чули, то чи не присягали ви тим самим порушити священні і Божественні канони? . . . При тому ж, я дізнався, що ви не прийняли й нашого послання, не виправились, не розкаялись,

⁶ Булгаков Макарий, митр. История Русской Церкви. — М., 1995. Т. 3. — с.221

не приклали турботу про душу, але відкинули дане, як щось лишнє і некорисне – що сказати про це? Я дивуюся, хто вас напоумив противитись проти нашого послання, чого ніколи ще ні один християнин не насмілювався робити. . . Тому ваш митрополит, бачачи непокору, непослух й впертість вашу і що ви не тільки не послухали його переконань відмовитись від своєї незаконної присяги, але й проявили недбальство до нашого послання, наклав на вас відлучення згідно із Божественними і священним канонами, оскільки нічого іншого йому не залишалося вчинити. . . Найгіршим і нерозсудливим є те, що ви, священники, находячись під заборону, хрестите, священнодієте, звершуєте таїнства, збираєте зібрання, свята і народні торжества, всупереч священним і Божественним канонам. . . Тільки демонам властива нерозкаяність і невиправлення, а людям, обдарованим розумом і мислячим, навпаки, властиве покаєння і виправлення погрішностей, із падіння підняття, з блукання повернення на шлях істинний і прямиий. Тому і ви повинні виправити самих себе і, зрозумівши, у яке зло впали, підкорити себе митрополиту вашому, розкаятися, у чому образили його, і зняти із себе клятву. Я кажу це як отець і патріарх ваш, ви повинні направити свої думки на добре, на смирення, любов, послух Церкві і митрополиту своєму, повинні просити прощення, у чому согрешили, повинні віддати належну покору Церкві Божій. . . Отже, зі всяким старанням виконайте все те, що ми вам порадили, оскільки все, що митрополит законно і канонічно благословить чи не благословить, приймається із задоволенням і нами, і якщо тільки покаєтесь і він розрішить вас, то і ми визнаємо вас розрішеними й благословенними і помолимося за вас Богу, щоб і від Нього отримали ви прощення»⁷.

Майже в той самий час прийшла і делегація від Новгородського архієпископа, яку очолював Кирил. Дану делегацію Вселенський патріарх тричі вислуховував соборно, після чого видав іще одну

⁷ Acta Patriarchatus Constantinopolitani. Vindobonae, 1862. P. 181-187.

грамоту, у якій говориться про відсутність переконливих аргументів новгородців на захист своєї позиції; майбутню відповідальність перед судом Спасителя за порушення канонів та непослух; законність накладеного на них відлучення Київським митрополитом; пастирську мотивацію твердості патріаршої позиції та заклик до відновлення церковного миру та порядку:

«... але проводили собор і один раз, і два, і три, на якому були присутні архієреї: Кізікійський, Нікомедійський, Сугдейський, Херсонський, Зікхейський, Мавровлахійський, Мідійський, Деркський і архієпископ Вифліємський. У кожному засіданні брав участь і Кирил зі своїми людьми, і ми неодноразово запитували Кирила, чи він має ще що-небудь нам сказати... Хто нас слухає, той слухає і Христа, хто ж не слухає нас і відкидає нас, той Христа відкидає і отримає в Христа відплату в день суду... Митрополит законно і канонічно відлучив вас у відповідності із Божественними і священними канонами... Якщо б ми говорили вам лише те, що вас звеселяє, то цим приготували б вас на муки, і тоді ми б уже не були вчителями Церкви Христової... Потурбуйтеся же про своє виправлення із особливим старанням, як тільки отримаєте дані грамоти та прийдуть наші посланці»⁸.

Висновки. Отже, під впливом грамот патріарха, а також небезпеки військового вторгнення Московського князя новгородці все ж підкорилися митрополиту Кипріану та дали свою згоду на застосування ним судового права в практиці «місячних судів».

Тривала суперечка Київських митрополитів з новгородцями з приводу місцевої практики митрополії «місячних судів» за прямого втручання Вселенського патріарха залишила нам багатий автентичний матеріал для аналізу та достеменного розуміння структури ієрархії вищого управління Київської митрополії, а також власної оригінальної практики її застосування в церковно-адміністративному житті Київської митрополії.

⁸ Acta Patriarchatus Constantinopolitani. Vindobonae, 1862. P. 177-180.

Канонічно-історична оцінка практики «місячних судів» Київської митрополії
на основі грамот Вселенського патріарха

Список джерел і літератури:

1. Acta Patriarchatus Constantinopolitani. Vindobonae: Carolus Gerold, 1862. 608 p.
2. Μανουήλ Ι. Γεδεων. Πατριαρχικοί πίνακες. Αθήναι, 1996. 921 σ.
3. Булгаков Макарий, митр. История Русской Церкви: В 9 т. М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. Т. 3. 702 с.
4. Власовський І, проф. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. Т. 1. 294 с.
5. Голубинский Е. Е., проф. История Русской Церкви. М.: Университетская типография, 1900. Т. 2. 919 с.
6. Лотоцький О., проф. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 318 с.
7. Становления высшего церковного управления в Киевской Руси. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-vysshego-tserkovnogo-upravleniya-v-kievskoi-rusi/read>
8. Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/41036708?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents.

References:

1. Acta Patriarchatus Constantinopolitani. (1862). Vindobonae: Carolus Gerold [in English].
2. Manuel I. Gideon. (1996). Patriarchal tables. Athens [in Greek].
3. Bulhakov Makaryi, mytr. (1995). History of the Russian Church: In 9 vols. M.: Yzd. Spaso-Preobrazhenskoho Valaamskoho monastyria. T. 3. [in Russian].
4. Vlasovskiy I, prof. (1998). Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church: 4 vol. K.: Vyd. UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. T. 1. [in Ukrainian].
5. Holubynskiy E. E., prof. (1900) History of the Russian Church. M.: Unyversytetskaia typohrafiya. T. 2. [in Russian].
6. Lototskyi O., prof. (1931). Ukrainian Sources of Church Law. Varshava [in Ukrainian].
7. Formations of the supreme church administration in Kievan Rus. URL: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-vysshego-tserkovnogo-upravleniya-v-kievskoi-rusi/read>
8. Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus to 1300. URL: https://www.jstor.org/stable/41036708?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents